

Ortaçağlarda *Beyin Göçü* ve Etkileri: Timurlular Örneği

Brain Drain and Its Effects in the Middle Ages: Case of Timurids

Musa Şamil YÜKSEL*

Özet

Göç, dünya tarihine yön ve şekil veren önemli olgulardan bir tanesidir. Günümüzde de bu özelliğini korumakta olan göçün son yıllarda en yoğun görülen türü *Beyin Göçü*'dür. Bu göç türü yeni bir kavram olmakla birlikte bilim adamı göçünün yeni bir şey olmadığı, en az bilim tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Yapıldığı şehir veya ülkeye ilmî ve kültürel gelişme yönünden büyük katkısı olan *Beyin Göçü*'nün Ortaçağlarda görülen en güzel örneklerinden birisi Timurlular döneminde yaşanan ve *Timurlu Rönesansı* teriminin doğmasında en büyük etken olan göç olayıdır. Timurluların gerileme ve yıkılma sürecinde yaşanan tersine bir *Beyin Göçü*'nün Hindistan, Mısır ve özellikle de Osmanlı felsefe-bilim dünyasındaki gelişmeler için çok büyük katkısı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göç, *Beyin Göçü*, *Timur*, *Uluğ Bey*, *Timurlu Rönesansı*, *Semerkan*

Abstract

Migration is one of the important facts that led and shaped world history. While preserving this feature, one of the recent forms of migration is *the Brain Drain*. Although this form of migration is a new phenomenon, it is a fact that migration of scientists is not a new thing, but it has a past as old as the history of science. One of the best examples of the Brain Drain, which has an important scientific and cultural contribution to the city or country it's been made, was the migration case that took place during the time of Timurids and that was the most important factor leading to the rise of the concept of *Timurid*

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, msyüksel@ybu.edu.tr

Renaissance. The per contra the Brain Drain that took place during the decline and fall process of Timurids, had a great contribution to the developments in the field of philosophy and science in India, Egypt and especially the Ottoman lands.

Key Words: *Migration, Brain Drain, Timur, Ulug Beg, Timurid Renaissance, Samarkand*

Giriş

“Ekonomik, toplumsal veya siyasî sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi”¹ olarak tanımlanan göç, insanlık tarihinin en eski olgularından birisidir. Hemen hemen bütün toplumların, ya kendilerinin başka coğrafyalara gitmek zorunda kalmaları, ya da başkalarının onların yaşamakta olduğu topraklara gelmeleri dolayısıyla tanışmış olduğu göç, dünya tarihine yön ve şekil veren olaylardandır. Bu özelliğini günümüzde de koruyan ve hatta son yıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşanan savaşlar ve katliamlar nedeniyle uluslararası bir problem haline gelen göç olgusu, son dönemlerde farklı disiplinlerde veya disiplinler-arası yürütülen çalışmalara konu olmaktadır. Bu çalışmalara bakıldığında göçler, yapıldığı coğrafyaya göre: *İç Göç* veya *Dış Göç*; isteyerek yapılması ya da yapmak zorunda kalınmasına göre: *Zorunlu Göç* veya *Gönüllü Göç*; göç edenlerin niteliklerine göre *İşgücü Göçü* veya *Beyin Göçü* gibi farklı isimler almaktadır.

Bu çalışmanın ana temasını da Ortaçağlarda meydana gelen *Beyin Göçü* oluşturmaktadır. Ortaçağlarda meydana gelen *Beyin Göçü*'ne Timurlu dönemi özelinde yoğunlaşan çalışmamızda öncelikle günümüzün en önemli olgularından birisi olmaya devam eden *Beyin Göçü* tanımlanacak ve tarihsel süreci üzerinde özetle durulacaktır. Ardından asıl konumuz olan Timurular döneminde yaşanan beyin göçü ele alınacaktır. Özellikle hanedan kurucusu Timur döneminde başkent Semerkand'a doğru yoğun olarak yaşanan *Beyin Göçü*'nün hangi şartlarda ve nasıl gerçekleştiği anlatılacaktır. Ayrıca Timur döneminde yaşanmış olan bu göçün sonuçları ve Timurlu devletine olan katkıları değerlendirilecektir. Çalışmanın son bölümünde ise Timuruların gerileme ve yıkılma döneminde tam tersine, yani Semerkand'dan başka memleketlere doğru olan *Beyin Göçü* üzerinde durularak bu göçlerin diğer devletlere ve tüm insanlığa olan katkıları değerlendirilecektir. Bu son bölüm daha çok Osmanlı topraklarına yapılan göçler özelinde ele alınacaktır.

¹ *Türkçe Sözlük*, C. I, TDK, Ankara 1998, s.556.

Beyin Göçü ve Tarihsel Sürecine Kısa Bir Bakış

Mecazî bir anlama sahip olan *Beyin Göçü* sözlükte “İleri düzeydeki meslek ve bilim adamları ile uzmanların bir başka ülkede yerleşip çalışma amacı ile kendi ülkelerinden ayrılması” olarak tanımlanmaktadır.² Yani, yükseköğrenim görmüş ve mesleğinde uzmanlaşmış, üstün zekâ ve kapasiteye sahip kimselerin, diğer bir deyişle bir ülkenin insan kaynaklarının en değerli kısmının, çeşitli sebeplerle ülkeleri dışına çıkararak gittiği ülkelerde çalışması ve orada yerleşmesidir.³

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında bilim adamı ve mühendis gibi sayıca sınırlı fakat kalkınma sürecinde stratejik öneme sahip olan seçkin zümrenin yapmakta olduğu bu uluslararası göç hareketinin büyük boyutlara ulaşması, kalkınmayla ilgili çevreleri ve araştırmacıları konu üzerinde araştırmalara sevk etmiştir. 1960’larda önemli ölçüde bilim adamı ve yüksek vasıflı meslek sahibini sürekli bir şekilde Kuzey Amerika’ya kaybettiğinin farkına varan İngiltere’de, akademisyenler “milli bir kayıp, eğitilmiş vatandaşların, yaratıcı ve verimli potansiyellerinin kaybı” olarak nitelendirdikleri bu göç hareketine *The Brain Drain* adını vermişlerdir. Konuyla ilgili olarak çeşitli ülkelerde yapılan birçok çalışma ve araştırmada *The Brain Migration* veya *Migration of Talent* gibi ifadeler kullanılsa da, *The Brain Drain* en çok kabul gören terim olmuştur.⁴

Göçü veren ülke açısından büyük kayıp ve zarar, göçü alan ülke için ise ekonomik büyüme ve bilimsel gelişim gibi birçok açıdan büyük fayda anlamına gelen bu göç türü ile ilgili olarak son dönemlerde “Beyin Göçü Ekonomisi” ve “Beyin Göçü Sosyolojisi” gibi araştırmalar yapılmaya başlanmıştır.⁵ Sosyolojik bir terim olarak karşımıza çıkan beyin göçü yeni bir kavram ve bu kavram hakkında yapılan araştırmalar yeni olmakla birlikte, bilim adamı göçünün yeni bir şey olmadığı, en az bilim tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir. Yüzyıllar boyunca bilim adamları, özellikle savaş ve işgal dönemlerinde veya köklü medeniyet ve rejim değişiklikleri sonrasında daha iyi çalışma ortamına sahip olmak ve düşünce özgürlüklerini koruyabilmek amacıyla başka memleketlere göç etmişlerdir. Bu zorunlu etkenler dışında bilim

² *Türkçe Sözlük*, C. I, TDK, Ankara 1998, s.178.

³ Beyin göçü ile ilgili geniş bilgi için bkz. Berrak Kurtuluş, “Beyin Göçü: Geçmişte, Günümüzde ve Gelecekte”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 46/38(1996), s. 171-186; Numan Kurtulmuş, “Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Stratejik İnsan Sermayesi Kaybı: Beyin Göçü”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul 1992, s. 205-221.

⁴ Muhittin Sağırlı, *Eğitim Ve İnsan Kaynağı Yönünden Türk Beyin Göçü: Geri Dönen Türk Akademisyenler Üzerine Alan Araştırması*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s.25-26.

⁵ Beyin göçünün, göçü veren ve alan ülkeye olan etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa E. Erkal, “Beyin Göçü”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi (Istanbul Journal of Sociological Studies)*, 18(1980), s.73-80.

adamlarını ve düşünürleri kendisine çeken *Cazibe Merkezleri(The Centre of Charm)* de her dönemde var olmuştur. Örneğin Atina, Yunan uygarlığının her köşesindeki bilim adamları için bir cazibe merkezi olmuş ve M.Ö. 600 - M.Ö. 300 yılları arasında bu türden göçler hep Atina'ya doğru yapılmıştır ki, burada Platon'un M.Ö. 388'de kurduğu *Akademi* ve M.Ö. 335'de Aristoteles'in kurduğu *Lykeion* bilinen ilk araştırma ve öğretim kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır. M.Ö. 300'den itibaren ise İskenderiye Kütüphanesi ve Müzesi'nin, Ptolemai hanedanı döneminde başka ülkelerden gelen bilim adamlarının toplandığı önemli bir bilim merkezi haline geldiğini görmekteyiz. M.S. 500 tarihinden itibaren dünyanın yeni bilim ve düşünce merkezi olarak İran'ın doğu bölgesi yükselişe geçmiştir. Bizans'tan kaçmak zorunda kalan Nesturî Hristiyan bilim adamları tarafından Cundîşapur'da kurulan üniversite o dönemde önemli bir cazibe ve ilim merkezi haline gelmiştir. Germen İstilası ve Roma'nın düşüşü sonrası bilim ve sanat faaliyetleri uzun süre duraksayan Batı Avrupa'da ise Charlemagne (742-814) ile birlikte onun başkenti Aachen dönemin en önemli cazibe merkezi olmuştur. York'lu Alcuin ve Corbie'li Adalhard gibi birçok âlimin toplandığı bu merkez daha sonra *Karolenj Rönesansı* olarak anılacak terimin kalbini oluşturacaktır. İslamiyet sonrası dönemde de üstün beyin gücünü kendisinde toplayan cazibe merkezlerinin ortaya çıktığını biliyoruz. Örneğin Emeviler döneminde Şam Medresesi ile Abbasiler döneminde Bağdat'ta kurulan Darü'l-Hikme sayesinde bu iki şehir Yahudî, Suriyeli, İranlı ve Hindistanlı birçok âlim ve bilim adamının akın ettiği merkezler olarak öne çıkar.⁶

Günümüze gelinceye kadar farklı dönem ve coğrafyada yaşanan ve örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz bu bilim adamı göçlerinin ana nedeni bilim tarihi boyunca bilginin hem maddî hem de manevî güvenliğinin sağlandığı merkezleri, yani huzur ve sükûneti tercih etmesidir.⁷ II. Dünya savaşı öncesinde Avrupa'dan, özellikle de Nazi Almanyası'ndan, Albert Einstein ve Enrico Fermi gibi meşhur beyinlerin ABD'ye gitmesi, birçok âlim ve bilim adamının da Türkiye'ye gelerek üniversitemizde büyük hizmetlerde bulunması bunun en canlı örneğidir.

Timur'un Haleflerine Bıraktığı İlmî ve Kültürel Miras: Semerkand

İslam ve Türk-İslâm hükümdarlarının, âlimleri ve sanatkârları saraylarına ve kurmuş oldukları medreseler ya da rasathaneler gibi çeşitli bilim merkezlerine davet ederek kendilerine yakın tuttukları, çalışmalarını ödüllendirerek hak ettikleri değeri verdikleri ve onlardan ilim ve sanat öğrendikleri bilinen bir

⁶ Sağırılı, *Eğitim ve İnsan Kaynağı*, s.35-37; Kurtuluş, "Beyin Göçü", s.172-173; Kurtuluş, "Gelişmekte Olan Ülkeler", s.207-208.

⁷ İhsan Fazlıoğlu, "Selçuklu Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş)", *Cogito*, 29(2001), s.152-153.

gerçektir. Âlimlere karşı takınılması gereken bu şekildeki tavrın hükümdarların aslı görevlerinden birisi olduğu Yusuf Has Hâcib, Nizâmü'l-Mülk ve el-Mâverdî gibi dönemin önde gelen âlimleri tarafından da özellikle vurgulanmıştır.⁸ Hatta Nizâmü'l-Mülk, hükümdarı; “Sanat ve ilim zevkine sahip olan, faziletli kimselere ziyaretlerde bulunan, âlimlerine saygı gösteren, ilim ve hikmet ehli ile alakadar olan bir kişi” olarak tanımlamaktadır.⁹

Önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Timurlu devletinde de hükümdarlar kendilerine verilen bu önemli tavsiyeye uyararak bilim adamlarına, âlimlere ve sanatkârlara gereken önemi vermişlerdir. Hanedan kurucusu Timur'un bu konudaki örnek tavrı haleflerinin daha sonraki tutumları açısından önem arz etmektedir. Kendisine karşı olumsuz bir tavır içerisinde olan Arap kaynakları da dâhil olmak üzere, dönemin tarihçilerine göre Timur, âlimleri ve din adamlarını herkesten üstün tutar ve meclislerinde daima kendilerine yer verirdi. Onlarla istişare yapmak ve görüşlerini almak suretiyle herhangi bir konuda doğru yolu bulmaya çalışırdı. Meclisinde de devamlı âlimlere ilmi münazaralar yaptırırdı. Âlimlere ve bilim adamlarına çalışmaları ve araştırmaları için her türlü imkânı sağlardı. Sanatında usta olan kişilere hayranlık duyar, bütün zanaat ve meslek sahiplerine de yaptıkları işin büyüklüğüne veya küçüklüğüne bakmadan sahip çıkardı. Onun için önemli olan şey sadece yapılan işin faydalı olup olmadığı idi.¹⁰

Timur'un diğer İslam ve Türk-İslam hükümdarlarından en büyük farkı ise, fethettiği ülke ve şehirlerdeki meşhur âlimleri, bilim adamlarını ve sanatkârları başkent Semerkand'a zorla götürmesi, diğer bir ifadeyle onları zorla göç ettirmesiydi. Timur'un bu davranışı tarih boyunca görülen ama adı son zamanlarda konulan *Beyin Göçü*'ne verilebilecek en güzel örneklerden birisidir. Göç edenlerin isteyerek değil de Timur'un zorlaması neticesinde gerçekleşen bu beyin göçünü *Zorunlu-Beyin Göçü* şeklinde isimlendirmek de mümkündür.

70 yıllık hayatının tamamına yakını seferlerde geçiren ve Moskova'dan Delhi'ye, İstanbul Boğazı'ndan Çin'e kadar uzanan olan geniş bir coğrafyayı hâkimiyeti altına alan Timur, bu coğrafya içerisindeki birçok şehir ve bölgeden sayısız bilim adamı, âlim ve sanatkârı başkent Semerkand'a getirmiştir. Bu sayısız kimseye araştırmalarını ve ilmi çalışmalarını sürdürmeleri, mesleklerini icra etmeleri için her türlü imkânı da sağlamıştır ki, bu kimselerin çoğunluğunun Timurlu yükseköğretimine ve ilmi araştırmalarına yön veren âlimler ile Timurlu sanatına şekil veren sanatkârlar olduğu görülecektir. Birkaç örnek vermek

⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig, II, Çeviri*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1988, s.314; Nizâmü'l-Mülk, *Siyerü'l-Mülük veya Siyâset-Nâme*, I (Farsça Metin), yay. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976, s.61; Ebû'l Hasan el-Mâverdî, *Siyaset Sanatı (Nasihâtül-Mülük)*, çev. Mustafa Sarıbıyık, İstanbul 2000, s.62.

⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyerü'l-Mülük*, s.10.

¹⁰ Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara 2009, s.77-78.

gerekirse aklımıza ilk olarak 1379 yılında Harezmi'den getirilen Saâdeddin Mesud et-Taftâzânî (ö.1390), 1387 yılında Şiraz'dan getirilen Seyyid Şerif el-Curcanî (ö.1413), 1393 yılında Bağdat'tan getirilen Meragalı Abdülkadir (ö.1435) ve Abdüllhayy, 1401 yılında Suriye'den getirilen Siracuddin Muhammed b. Ömer-i Halebî, Kadı Muhiyüddin İbn el-İz, Kadı Şehabeddin İbn Şehid ve Kadı Şemseddin-i Nablusî, 1402 yılında Anadolu'dan getirilen Şemseddin Muhammed el-Cezerî (ö.1429) (ve oğlu Muhammed Asgar b. Muhammed el-Cezerî¹¹) ile Seyyid Muhammed-i Buharî gibi dönemin meşhur âlim ve sanatkârlarının isimleri gelir.

Zorla göçe tabi tutulan bu beyinlerin vasıfları hakkında, bilgi alabileceğimiz kişilerden birisi Clavijo'dur. İspanya'dan elçi olarak Timur'un ölmesinden hemen önce Semerkand'a gelen ve uzun süre şehirde kalan Clavijo, seyahatnamesinde "Timur'un Semerkand'ı dünyanın en asil ve en mükemmel şehri yapmak için ticareti devamlı teşvik ettiğini ve fethettiği yerlerdeki en iyi ve en faydalı kişiler ile en usta sanatkârları başkentine getirdiğini" ifade eder. Ayrıca "Suriye'deki bütün dokuma, ipek, cam, porselen, ok ve zırh ustalarını, Anadolu'dan ise tüfekçileri, kuyumcuları, mimarları ve diğer sanatlardaki hüner sahiplerini Semerkand'a getirmiştir. Bu kimseler dünyanın en usta sanatkârlarıdır. Birçok milletten topladığı bu insanların sayısı 150.000 kişiyi aştığından her türlü meslek Semerkand'da bir araya gelmiş bulunuyordu" demek suretiyle Timur'un uyguladığı olduğu *Zorunlu-Beyin Göçü*'nün boyutlarını anlamamıza yardımcı olur.¹²

Bu konuda bilgi alabileceğimiz ikinci kişi ise Timur'un uyguladığı bu *Zorunlu-Beyin Göçü*'ne bizzat maruz kalmış olan İbn Arabşah'dır. Suriye seferi dönüşünde Timur tarafından ailesiyle birlikte daha 12 yaşında iken Dımaşk'tan alınıp Semerkand'a götürülen İbn Arabşah(ö.1450) bu kimselerin çoğuyla Semerkand'da tanışmış ve onların arasında yaşamıştır. Hatta kendisi gibi beyin göçüne maruz kalmış olan Seyyid Şerif el-Curcanî'den tecvid ve Şemseddin Muhammed el-Cezerî'den hadis ve kıraat gibi dersler alarak dönemin en meşhur ulema çevresinde yetişme imkânı bile bulmuştur. Timur'un ölümünden sonra ülkesine döndüğü zaman kendisini ve ailesini Semerkand'a zorla götüren Timur'u yıkıcı bir afet ve zalim bir kimse olarak göstermek amacıyla '*Acâ'ib el-Makdûr fî Nevâ'ibi(Ahbâri) Teymur*' adı altında onun biyografisini kaleme almıştır.¹³ İbn Arabşah bu eserinde Timur'un hizmetindeki âlimler ve

¹¹ Timur tarafından Bursa'dan götürülen babası Şemseddin el-Cezerî'nin peşinden Semerkand'a doğru yola çıkmış ve Keş'te babasına yetişerek Semerkand'da eğitim almıştır, bkz. Hayrunnisa Alan, "Osmanlı Devletinin Timurlular İle İlişkileri", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1(2003), s.19

¹² Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s.176-177.

¹³ Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arabşah", *DİA*, XIX, 314.

sanatkârların uzun bir listesini verip, her birinin özelliklerini anlattıktan sonra “Bu kimselerin çoğunun kendi alanında Arap, Fars ve Türk dünyasının en iyisi olduğunu” ifade etmektedir.¹⁴ Daha önceki çalışmalarımızda İbn Arabşah ve diğer tarihçilerin eserlerine dayanarak isimlerini naklettiğimiz ve özelliklerini saydığımız bu kişileri burada yeniden tek tek ele almak bu makalenin amaç ve kapsamı dışında kalacağından, burada daha çok bu âlimlerin Timurlu ülkesine ve hanedan üyelerine yapmış olduğu katkı üzerinde duracağız.¹⁵

Sahip olduğu mükemmel haber alma (casusluk) teşkilatı¹⁶ sayesinde Timur, yeteneklerinden çok önceden haberdar olduğu bu önemli şahsiyetleri çıktığı seferler dönüşünde tek tek toplatarak Semerkand’a getirmiştir. Dönemin en seçkin beyinleri olan bu kimseler, kendilerine sağlanan mükemmel çalışma ortamında yapmış oldukları çalışmalarla Semerkand’ı kısa bir zaman zarfında dönemin en ihtişamlı şehirlerinden ve önemli ilim, kültür ve sanat merkezlerinden birisi haline getirmişlerdir.¹⁷

Semerkand’ın sahip olduğu ihtişamının en canlı şahitlerinden olan Clavijo Semerkand’daki saraylar, köşkler, türbeler, medreseler, camiler, otağlar ve çarşılar gibi yapıların ihtişamını ve gerek bu yapılarda gerekse de çarşılarda görmüş olduğu çini, süsleme, mücevher ve değerli taş işçiliği gibi Semerkand’ın sahip olduğu güzellikleri övmekle bitiremez.¹⁸ Hatta şehrin bir ucundan diğer ucuna uzanan muhteşem bir çarşının gece-gündüz çalışılmak suretiyle 20 gün gibi kısa bir sürede bitirilmesini de en ince ayrıntısına kadar anlatır.¹⁹

Semerkand’da yıllarca kalan İbn Arabşah’a göre de Timur, Semerkand ve civarında farklı şekillerde muhteşem saraylar yaptırmış ve bu sarayların iç duvarlarına kendisinin portrelerini çizdirmiştir. Ayrıca hanımları, çocukları ve torunlarının resimleri ile çeşitli hükümdarlar, âlimler ve önemli şahsiyetlerle olan görüşmelerini ve sohbetlerini, askerlerini, av ve savaş sahnelerini tasvir eden manzaraları da resmetmiştir. Bu sarayların çevresinde ve Semerkand’ın muhtelif yerlerinde “İrem

¹⁴ İbn Arabşah, ‘*Acâ’ib el-Makdûr fî Nevâ’ibi Teymur*, yay. Ahmet Fâyiz el-Himsî, Beyrut 1986, 466-70.

¹⁵ Mesela bkz. Musa Şamil Yüksel, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, 31(2004), s.85-126.

¹⁶ Timur’un “Haber Alma (Casusluk) Teşkilatı” için bkz. Kazım Paydaş, “Emir Timur’un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46(2009), s.35-52.

¹⁷ Mesela bkz. İbn Arabşah, ‘*Acâ’ib el-Makdûr*, s.293, 470; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü’t-Tevârih-i Baysungurî*, I, yay. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, Tahran 1372 h.ş., s.32; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla’-ı Sadeyn Mecma’-ı Bahreyn*, yay. Abdülhuseyn-i Nevâî, I/1, Tahran 1372 h.ş., s.149; İbn Kadı Şuhbe, *Târîh İbn Kadı Şuhbe*, yay. Adnan Derviş, IV, Dımaşk 1997, s.183.

¹⁸ Clavijo, *Anadolu Orta Asya*, s.127-184.

¹⁹ Clavijo, *Anadolu Orta Asya*, s.171-172.

Bağı”, “Ziyetü’l-Dünya”, “Cennetü’l-Firdevs” ve “el-Cennetü’l-Ulyâ” gibi isimler verdiği, içlerine en değerli meyve ağaçlarının dikildiği ve halk tarafından piknik ve mesire alanı olarak kullanılan eşsiz bağlar ve bahçeler yaptırmıştır. Ayrıca Semerkand’ın çevresinde Bağdat, Dimaşk, Şiraz, Sultaniye, Hıms gibi önemli şehirlerin adını verdiği birçok güzel kasaba ve şehir inşa ettirmiştir.²⁰

Saray tarihçisi olmayan yabancı Clavijo ile İbn Arabşah gibi muhalif bir tarihçinin bu ifadelerinden Timur’un uyguladığı zorunlu-beyin göçüne maruz kalan sanatkârlar ve zanaat sahiplerinin Semerkand’da eşsiz yapılar ve eserler ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Timur’un Semerkand’a getirmiş olduğu âlimlerin de bu sanatkârlar ve zanaat sahiplerince inşa edilen Emir Firuzşah Medresesi, Emir İdigu Medresesi, Mirza Muhammed Sultan Medresesi, Bibi Hanım Medresesi ve Kutbeddin Sadr Medresesi gibi dönemin önde gelen medreselerinde ilmi çalışmalar, ilmi münazaralar ve öğrenci yetiştirmekle meşgul olmaktadır.²¹

Emir İdigu Medresesi, özellikle et-Taftâzânî ve el-Curcânî gibi dönemin en meşhur iki müderrisine ev sahipliği yapmıştır. Timur’un her ikisini de Semerkand’da getirmesi ve huzurunda kendilerine münazaralar yaptırması boşuna değildi. Çünkü bu iki âlim de özellikle Anadolu, İran, Hindistan ve Türkistan’daki medreselerde verilen icâzetnâmelerde Nasıreddin-i Tûsî (ö.1273), Kadı Beyzavî (ö.1276) ve Kadı Siraceddin-i Urmevî (ö.1283) aracılığıyla Fahreddin er-Razî (ö.1209)’ye ulaşan icâzet zincirini kırıp, kendi aracılıkları ile Fahreddin er-Razî’ye ulaştırmayı başarmışlardı. Dolayısıyla icâzet zincirinin en sağlam halkası oldukları için de diğer âlimlerce ilimde *hüccet* olarak kabul görmekteydiler.²² Ayrıca Şemseddin Muhammed el-Cezerî de Semerkand’dan ayrılana kadar bu medresede ders vermeye devam etmiştir.

Timur’un Semerkand’da sağlamış olduğu bu kültürel, bilimsel ve sanatsal ortam Timur’un çocuklarına ve diğer hanedan üyelerine ne gibi katkılar yapmıştı? Bu sorunun cevabına baktığımızda Timur’un 1371 yılında iktidara gelmesinden önce doğmuş olan çocukları Ömer Şeyh(d.1354), Cihangir (d.1356) ve Miranşah (d.1366)’ın bu elverişli ortamın oluşmaya başladığı dönemlerde yetişkin bireyler olmaları dolayısıyla bundan fazla istifade edemedikleri görülür. Bu konuda Timur’un en şanslı çocuğu, en küçük oğlu Şahruh idi. Şahruh, 1377 yılında doğduğu zaman Timur, Çağatay tahtında oturan ve iktidarını sağlamlaştırmış bir hükümdar olduğundan onun yetiştirilmesi ve eğitimi

²⁰ İbn Arabşah, ‘*Acâ’ib el-Makdûr*, s.465.

²¹ Bu medreseler hakkında bkz. Baturhan Valihocayev, *Uluğ Bey Devri Medreseleri*, çev. Kışımjan Eshenkulova, İstanbul 2003, 9-16.

²² Yüksel, *Timurlular da Din-Devlet*, s.90. Bu ilmi münazaralar hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Şamil Yüksel, “Timurlu Sarayında Cereyan Eden İlmî Münazaralar: El-Cezerî ve Et-Taftazanî Örneği”, *Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kâzım Yaşar Kopraman Armağanı*, Ankara 2014, pp. 117-124.

ağabeylerinden çok farklı olmuştur. çünkü Timurlu devletinde mirzalar ve hanedan üyelerinin eğitimi bir devlet görevi sayıldığından bu kimselerin yetiştirilmesine anne-baba karışmazdı. Doğum zamanı yaklaştığında hamile kadın saraya getirilip kendisine özenle bakılır, çocuk dünyaya geldikten sonra da annesinden alınarak beslenmesi, bakımı, giyimi ve eğitimi ile ilgili olarak hükümdar hanımlarından birisinin gözetiminde saraydaki özel yetiştiriciler görevlendirilir ve çocuk özenle büyütülürdü. Meşhur âlimlerden hem dinî, hem akli ilimler olmak üzere çeşitli dersler alarak en iyi şekilde yetişmeleri sağlanırdı. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, geleceğin muhtemel hükümdarı olan mirzalar belli bir yaşa geldiklerinde de idarî konularda tecrübe kazanmaları için güvenilir ve seçkin emirler arasından seçilen bir atabeyin denetimine bırakılırdı. Örneğin mirzalardan Uluğ Bey'e önde gelen emirlerden Şâh Melik'in, Halil Sultan'a ise Hudaydâd'ın atabey olarak tayin edildiklerini biliyoruz.²³

Dolayısıyla Şahruh, Timur tarafından bir araya getirilmiş saray muhitindeki meşhur ulemadan eğitim almış ve bir atabey denetiminden geçmiş, yani Timur'un Semerkand'da yaratmakta olduğu bu elverişli ortamın avantajlarından faydalanmıştı. Daha babasının sağlığında ölen ağabeyleri Cihangir (ö.1377) ve Ömer Şeyh (ö.1393) ile babasından sonra ölen fakat son yıllarda akli dengesini kaydeden diğer ağabeyi Miranşah (ö.1408) ile karşılaşırıldığında Şahruh'un, Semerkand'da toplanan âlimlerin eğitiminden geçtiği, tartışma meclislerinde bulunduğu ve kendisini ilmi yönden geliştirmiş olduğu görülmektedir. Bu da onun, babasından kalan mirasa sahip çıkan, yani din adamlarını, âlimleri, sanatkârları ve şairleri himaye eden bir hükümdar olmasını daha iyi açıklamaktadır.

Timur'un Semerkand'da tesis ettiği ortamın nimetlerinden gerçek anlamda faydalanan asıl nesil ise torunları, yani üçüncü ve sonraki nesil Timurlu mirzaları olmuştur. Bu hususta da en şanslı mirzaların ise Timur'dan sonra tahta çıkan ve en uzun süre iktidarda kalan Şahruh'un oğullarının, özellikle de Uluğ Bey'in olduğu vurgulanmalıdır. Tahta çıkamayan, ama çeşitli bölgelerde yöneticilik yapan Baysungur Mirza ve İbrahim Sultan gibi Şahruh'un diğer çocuklarının da âlimleri ve sanatkârları himaye ettikleri bilinmektedir. Hatta üçüncü ve sonraki nesil Timurlu mirzaları sadece bilim adamlarını, şairleri ve sanatkârları himaye etmekle yetinmemişler, kendileri de bizzat ilim, şiir ve sanatla da ilgilenmişlerdir. Bunların başında, ileride ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız tarihteki sayılı âlim-hükümdarlardan olan Uluğ Bey gelmektedir. Ayrıca usta bir hattat olan ve Herat'taki konağını zamanın akademisi haline getirerek *Baysunguri* üslubunu yaratan Mirza Baysungur²⁴ ve babası Uluğ Bey gibi astronomi bilgini olan Mirza Abdüllatif, yetenekli birer şair olan Seyyid Ahmed, İskender ve Ebu Bekir

²³ Barthold, W.W., *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Ankara 1997, s.71; Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet*, s.25.

²⁴ Mirza Baysungur hakkında geniş bilgi için bkz. Thomas W. Lentz; *Painting at Herat under Bâysungur ibn Shahruh*, Basılmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 1985.

mirzalar ile Sultan Hüseyin Baykara²⁵ gibi daha birçok Timurlu hanedan üyesinin ilim ve sanatla ilgilendiğini biliyoruz. B dönemde ayrıca Çağatay Türkçesi'nin ustası olan ve eserleriyle Türk dili ve edebiyatına yön veren Ali Şir Nevâî gibi bizzat bilim ve sanatla uğraşan devlet adamları da yetişmiştir.²⁶

Timur Sonrası *Beyin Göçünün Durumu*

Bu bölümde Timur'un 1405 yılında çıktığı ve tamamlayabilseydi bölgede yaşayan daha birçok bilim adamı ve sanatkârı zorunlu-beyin göçüne tabii tutacağı Çin seferi sırasında hayata gözlerini yumduktan sonra Semerkand şehrini ve Semerkand'da zorla göçürülmüş olan beyinlerin durumunu tartışacağız.

Timur'un ölümü üzerine torunu Halil Sultan Semerkand'a hâkim olmuş ve Mirza Şahruh ise bu arada yöneticisi olduğu Herat'ta hükümdarlığını ilan etmişti. Uzun süren mücadelelerin nihayetinde 1409 yılında Mirza Şahruh yeğeni Halil Sultan'ı ikna ederek başkent Semerkand'ı kendisinden teslim aldı. Fakat Mirza Şahruh Semerkand'ta çok fazla kalmayarak şehrin idaresini oğlu Uluğ Bey'e bırakıp, buradaki idarî ve askerî işleri yürütmek üzere Emir Şah Melik'i kendisine atabey atamak suretiyle Herat'a döndü ve 1447 yılında ölene kadar devleti buradan idare etti.²⁷

Şahruh'un başkent olarak Semerkand yerine Herat'ı seçmesinin en önemli nedeni babası Timur zamanında kuvvet kullanılarak bastırılmakta olan müfrit-Şiî karakterli dinî-sosyal hareketlerin, Timur'un ölümüyle ülkede ortaya çıkan kargaşa döneminde tekrardan harekete geçmiş olmasıydı. Bu hareketlerin büyümesiyle ortaya çıkacak olan tehlikeyi acilen önlemek ve mevcut siyasî durumun devamlılığını garanti altına almak ihtiyacı ağır basıyordu. Bu tehlike karşısında başkentini Semerkand'dan "İslâmın Kubbesi" diye adlandırılan Herat'a taşıyarak uygulamak zorunda kaldığı İslamileştirme ve Sünnî canlandırma siyasetinin temellerini atıyordu. Bu taşınma Mâverâünnehir'den Horasan'daki eski fıkıh, İslâmî eğitim ve dindarlık merkezlerine doğru bilinçli bir yönelme olup, yeni bir kültürel uyum sürecinin başlamasına da işaret ediyordu.²⁸ Bu siyaset doğrultusunda Şahruh'un bir diğer uygulaması 1411 yılında yasa ve yargıyı kaldırarak, şeriatı tek başına geçerli kılması oldu.²⁹

²⁵ "Hüseyinî" mahlası ile şiir yazan Sultan Hüseyin Baykara'nın bir divânı vardır. Bkz. İsmail Hikmet Ertaylan, *Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara, "Hüseyinî"*, İstanbul 1946.

²⁶ İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994, s.193-216; Ayrıca bkz. Hayrunnisa Alan, "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları", *Bilig*, 30(2004), s.151-171.

²⁷ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991, s.33, 38-39, 55.

²⁸ Maria Eva Subtelny - Anas B. Khalidov, "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timurid Iran in the Light of the Sunni Revival Under Shâh-Rukh",

Hemen ardından Uluğ Bey, bu uygulamanın etkinliğini arttırmak amacıyla babası Şahruh adına dedesi Timur zamanında Semerkand'a getirilmiş olan bilim adamı, ulema ve sanatkârların evlerine geri dönmesine izin veren bir ferman çıkardı.³⁰ Uluğ Bey'in kendi isteği ile mi yoksa babası Şahruh'un zorlaması ile mi çıkardığından emin olamadığımız bu ferman Timur'un uygulamış olduğu zorunlu-beyin göçünün sonu ve bundan mağdur olan kişilerin evlerine geri dönebilmesi, yani *Tersine Beyin Göçü* veya *İç Göç* olarak adlandırılabilir yeni bir göç dalgası anlamına geliyordu. O günün perspektifinden bakıldığında Suriye ve Anadolu gibi ülkelere dönecekler *Tersine Beyin Göçü*, Herat ve Şiraz gibi şehirlere dönecekler ise sadece Timurlu ülkesinde yol aldıkları için *İç Göç* yapıyor olacaktı.

Fakat dönemin kaynaklarında, beklenenin aksine, büyük bir geriye dönüş hareketinden bahsedilmez. Bunun ana nedeni, zorla Semerkand'a getirilmekle birlikte bu beyinlerin büyük ihtimalle kendilerine sağlanan imkân ve çalışma ortamından memnun kalmaları ve kurmuş oldukları düzeni bozup geriye dönmek istememeleridir. Ayrıca el-Curcânî'nin Timur'un ölümünden hemen sonra (1405 yılında) Semerkand'dan ayrılarak memleketi Şiraz'a dönmesine bakarak önde gelen âlimlerin, özellikle de medreselerde eğitim veren kimselere Uluğ Bey'in bahsi geçen fermanından önce Semerkand'dan ayrılmalarına izin verildiğini de söyleyebiliriz.³¹ Çünkü el-Cezerî de aynı şekilde 1405 yılında Semerkand'dan ayrılmış, bir müddet Buhara, Herat, Yezd ve Isfahan'da dersler verdikten sonra 1406 yılında Şiraz'a gelmiştir.³² Bu listeye 1405 yılından sonra Semerkand'dan ayrılarak 5-6 yıl kadar Harezmi ve Saray gibi yerlerde kaldıktan sonra 1412 yılında Edirne'ye gelerek Çelebi Mehmet'in Sır Katipliği'ne atanan, Divan-ı Humayun'da görevlendirilen ve Osmanlı sarayında şehzadelere hocalık yapan İbn Arabşah ı da ekleyebiliriz.³³

Böylece Timurlu ülkesinde yeni bir dönem başlamış oluyordu. Bu yeni dönemi; dinî-irfanî eğilimin ağır basacağı Herat'ta siyasî mücadeleler sürdüren ve Sünnî canlandırma politikası izleyen Şahruh'un saltanatı; dedesi Timur'un

JAOS, 115ii(1995), 211; Musa Şamil Yüksel, "Şahruh'un Sünnî Canlandırma Siyaseti", *Tarih Okulu*, V(2009), s.100.

²⁹ Celâleddin Ebû Muhammed el-Kâyinî, *Nasâ'ih-i Şahruhî*, Vienna, Nationalbibliotek, Cod. A.F. 112, 2a; Yüksel, "Şahruh'un Sünnî Canlandırma", s.100-101.

³⁰ John E. Woods, "Timur's Genealogy", *Intellectual Studies on Islam, Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*, ed. Michel M. Mazzooui - Vera B. Moreen, Salt Lake City 1990, s.115; Beatrice Forbes Manz, "Mongol History Rewritten and Relived", *REMMM*, 89-90(2000), s.144.

³¹ Hondmir, *Habîbü's-Siyer*, III, yay. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1333 h.ş., s.547.

³² Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet*, s.88.

³³ Yuvalı, "İbn Arabşah", s.314.

zorunlu-beyin göçü ile yaratılan ve talimi-riyazî eğilimin ağır bastığı Semerkand'da ise kendini tamamen ilmî çalışmalara adayan Ulug Bey'in saltanatu şeklinde ikiye ayırabiliriz.

Timur'un Semerkand'da toplamış olduğu beyinlerin bu yeni dönemde diğer Timurlu şehirlerine de büyük katkı sağladığı ortadadır. Örneğin Şahruh'un Herat'ına baktığımızda bu etki *Baysungurî* üslubu sayesinde derhal göze çarpar. *Baysungurî* üslubunun kurucu sayılan hat ustası Mirza Baysungur'un bu başarısı dedesi Timur'un Semerkand'da toplamış olduğu önemli hat, resim ve süsleme ustalarını Ulug Bey'in fermanından sonra yeni bir beyin göçü daha yaptırmak suretiyle Herat'a getirerek konağını zamanın akademisi haline dönüştürmesi ile mümkün olmuştur.³⁴

Bu etki Sünni canlandırma siyaseti güden Şahruh'un Sünnî inancı doktrin yönünden desteklemek amacıyla 1410 yılında Herat'ta bir medrese inşa ettirdiği zaman Hanefî ve Şafî mezhebine bağlı dört tane müderris atayarak bu iki mezhebin tekeline garanti altına almaya çalışmasında da açıkça görülür.³⁵ Selçuklular tarafından XI. yüzyılda İsmailî akımlara karşı kurulmuş olan Nizâmîye medreselerinin oynadığı rolün aynısını beklenen bu medreseye³⁶ atanan baş müderris Celâleddin Yusuf-ı Evbehî, Saâdeddin Mesud et-Taftâzânî'nin yetiştirdiği en büyük öğrencilerinden birisidir. Öyle ki, et-Taftâzânî onun hem *funun-ı ma'kul*, hem de *'ulum-ı menkul*'de olan ustalığına duyduğu saygıdan dolayı, kendisine verdiği icâzette kendi çalışmalarında bulduğu hataları düzeltme yetkisi bile vermiştir.³⁷

Ayrıca Şahruh, Herat'ta ihdas ettiği önemli bir kurum olan *Şeyhülislâmlık*³⁸ makamına da Sünnileştirme siyasetinde şahsına büyük önem verdiği et-Taftâzânî'nin ailesinden kimseleri ataması ve bu makam varlığını bu ailenin elinde irsî olarak devam ettirmesi de güzel bir örnektir.³⁹ Bu makama atanan ilk kişi Taftâzânî'nin torunu Kutbeddin Yahya olmuştur. Şahruh'tan sonra da görevine devam eden Kutbeddin 1483 yılında öldüğü zaman onun oğlu Seyfeddin Ahmed, Hüseyin Baykara tarafından aynı göreve atanmıştır. O da 1510 yılında Herat'a hâkim olan Safevîler tarafından idam edilene kadar bu görevi yürütmüştür.⁴⁰

³⁴ Aka, *Mirza Şahruh*, s.213.

³⁵ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn*, II/1, s.133; Subtelny-Khalidov, "The Curriculum", s.213.

³⁶ Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn*, II/1, s.130-133.

³⁷ Hondmir, *Habibü's-Siyer*, IV, s.6.

³⁸ Bu kurumun işlevi ve önemi için bkz. Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet*, s.156-167.

³⁹ Hondmir, *Habibü's-Siyer*, IV, s.104, 382; Hondmir, *Habibü's-Siyer*, II/1, s.107-108; Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi, Babur'un Hâtıratı*, çev. Reşit Rahmeti Arat, II, Ankara 1987, s.194.

⁴⁰ Hondmir, *Habibü's-Siyer*, IV, s.106, 349; Babür, *Vekayi*, II, s.194.

Timur sonrası dönemde Timurlu ülkesine, özellikle de Semerkand'a, beyin göçü ve etkileri açısından baktığımızda ise göze çarpan ilk şey Semerkand'da toplanmış olan tüm bu beyinlerin ortak çıktısı olarak değerlendirebileceğimiz Uluğ Bey'in kendisidir. Tarihçilerin deyişiyle "Eflatun'un bilgisi ve Feridun'un haşmetini" şahsında toplamış ender âlim-hükümdarlardan birisi olan Uluğ Bey, dedesi Timur'un Semerkand'da toplanmış olan beyinlerin sağlamış olduğu tüm nimetlerden faydalanarak büyümüş ve kendisini mükemmel şekilde yetiştirme fırsatı bulmuştur. Bu beyinlere Timur'un ölümünden sonra kendi istekleriyle 1412 yılında katılan Bursalı Kadızâde-i Rumî (ö.1440'dan sonra) ve daha sonra bir tarihte katılan Kâşanlı Cemşid-i Kâşî (ö.1429) gibi âlimlerin de katkılarıyla eşsiz bir matematik ve astronomi âlimi olarak yetişmiştir. Semerkand'da 1417-1420 yılları arasında inşa ettirmiş olduğu medresesinde dersler vermek ve saygın âlimlerle çeşitli ilmî münazaralara katılmak suretiyle ilmini daha geliştiren Uluğ Bey, medresesiyle eş zamanlı olarak gene Semerkand'da inşa ettirdiği rasathanesinde astronomi çalışmaları ile de ilgilenmiştir. Kadızâde-i Rumî, Cemşid-i Kâşî ve Ali Kuşçu (ö.1474)'nun katkılarıyla yaptığı bu çalışmalar sonucunda *Zic-i Cedid-i Gırkanî* adı ile meşhur olan zic cetvelini hazırlamıştır. Uluğ Bey ayrıca Kur'an-ı Kerim'i 7 krâat üzerine hatmetmiş ve müfessirlerin her ayet hakkındaki sözlerini ezbere bilecek kadar mükemmel bir tefsir bilgisine sahip olmuştur. Bunun yanı sıra derin bir fıkıh bilgisi ile mantık ve edebî sanatlarda da ön plana çıkmıştır.⁴¹

Uluğ Bey'in ilmî şahsiyetinden sonra Timurlu ülkesinde göze çarpan ikinci özellik ise Semerkand ve Herat başta olmak üzere Timurlu ülkesinin bu dönemde komşu ülkelerden sayısız gönüllü beyin göçü almasıdır. Adı geçen Kadızâde-i Rumî ve Cemşid-i Kâşî gibi âlimlerin yanı sıra Osmanlı ülkesi ve Anadolu'dan Alaaddin Ali-i Koçhisarî(ö.1437), Ömer Vecihüddin İbn Abdülmuhsin-i Erzincanî(ö.1440), İlyas-ı Rumî(ö.1451), Muhyiddin Mehmed, Abdullah-ı İlahî(ö.1491), Alaaddin Ali-i Fenarî(ö.1498), Abdülvâsi b. Hayreddin Hızır(ö.1538) ve Pirî Mehmed(ö.1550) gibi gerek dinî ilimler, gerekse fen bilimleri ile ilgilenen birçok âlim Timurlu ülkesine gelmiştir. Bu da bize Timurlu ülkesinin Timur sonrası dönemde de âlimler için bir cazibe merkezi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte daha sonra bahsedileceği üzere bu âlimlerin tamamı, Timurluların gerileme ve yıkılma döneminde daha önce burada hissettikleri güven ve huzuru bulamadıkları için ülkelerine geri döneceklerdir. II. Murad ve özellikle Fatih Sultan Mehmed'in iktidarı ile yükselişe geçen Osmanlı devleti artık âlimler için bir cazibe merkezi haline gelmeye başlamıştı.⁴²

⁴¹ Hondmir, *Habibü's-Siyer*, IV, s.20-21; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn*, II/2, s.686; Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuarâ*, s.272-273; Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkand'deki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Ankara 1960, s. 77, 82, 85-86.

⁴² Bu âlimlerin hangi şehirlerden gelip, Timurlu ülkesinde hangi şehirlerde kaldıkları, ilgilendikleri bilim dalları ile Osmanlı ülkesine dönüşleri ve burada

Bu dönemde Semerkand'a göze çarpan üçüncü özellik ise Semerkand Matematik-Astronomi Okulu ve bu okul bünyesinde yapılan ilmî çalışmalardır. Temelleri daha Timur döneminde zorunlu beyin göçüne tabi tutulan Mevlâna Ebu'l-Feth, Mevlana Muhammed-i Hâfî ve özellikle de el-Curcanî gibi âlimlere dayanan okul⁴³, Uluğ Bey'in Semerkand'da yaptırdığı Medrese ve Rasathane'de kendisi ve Kadızâde-i Rumî, Cemşid-i Kâşî gibi Semerkand'a isteğe bağlı beyin göçüyle gelen âlimlerin çalışmaları neticesinde zirveye ulaşmıştır. Babası Uluğ Bey'in hizmetinde *Doğancıbaşı* olarak görev yaptığı için zaten Semerkand'da bulunan Ali Kuşçu'nun buradaki katkısı da büyüktür. Semerkand'da bu dönemde yapılan ilmî çalışmalar ve tartışmalar, Uluğ Bey ve Kadızade-i Rumî gibi âlimlerin özelliklerini ve konularına olan hâkimiyetlerini, medreselerde okutulan ve üzerinde tartışılan kitapları, Cemşid-i Kâşî'nin babasına yazmış olduğu mektuplardan öğreniyoruz. Bu mektuplardan ayrıca o dönemde Semerkand'da 70 civarında önde gelen matematikçinin bulunduğu gibi önemli bilgilere de ulaşmaktayız.⁴⁴ Bu bilgileri Kadızâde-i Rumî'nin öğrencisi ve Semerkand Matematik-Astronomi Okulu'nun bir üyesi olan Fethullah-ı Şîrvânî (ö.1486)'ye ait bir ders tasviri ve icazetname de teyit etmektedir.⁴⁵

Beyin göçünün kısa tarihini ele alırken de gördüğümüz üzere tarih boyunca bilgi maddî ve manevî güvenliğin sağlandığı şehirleri tercih ettiğinden dolayı⁴⁶ Timur'dan sonra ülkede düzeni tekrardan sağlayan Şahrûn'un 1447, oğlu Uluğ Bey'in ise 1449 yılında ölümünden sonra yaşanan siyasî mücadeleler Semerkand'da ilmî faaliyetlerin duraksamasına yol açmıştır. Buradaki beyinlerin değişik bölgelere yapmış oldukları beyin göçü neticesinde de Timurlu ülkesinde, özellikle Semerkand Matematik-Astronomi Okulu'nda üretilen bilgiler İslâm coğrafyasının birçok bölgesine yayılmış ve bilhassa Osmanlı Felsefe-bilim dünyasının arka planını oluşturmuştur. Semerkand Matematik-Astronomi Okulu mensuplarından Osmanlı coğrafyasına doğru göç eden kimselerin başında şüphesiz Ali Kuşçu gelmektedir. Bu yolculuğun diğer iki önemli şahsiyeti ise Fethullah-ı Şîrvânî ve Abdulâlî-i Bircendî'dir.⁴⁷ Bu âlimlere ek

aldıkları görevler hakkında geniş bilgi için bkz. Hayrunnisa Alan, "Osmanlı Devletinin Timurlular", s.13-16.

⁴³ Rasathane'nin kurulmasıyla birlikte okulun esas yükselişini sağlayan Uluğ Bey, Kadızâde-i Rumî, Cemşid-i Kâşî, Ali Kuşçu ve hatta Fethullah-ı Şîrvânî gibi âlimlerin ya el-Curcanî'nin bizzat talebesi olmuşlar, ya da onun eserlerini okumak suretiyle icazetnamelerini alabilmişlerdir.

⁴⁴ Sayılı, *Uluğ Bey*, s.76-91

⁴⁵ Fethullah-ı Şîrvânî'nin hayatı, eserleri, adı geçen ders tasviri ve icazetname ile burada verilen bilgilerin değerlendirilmesi için bkz. İhsan Fazlıoğlu, *Derin Yapı*, İstanbul 2015, s.65-104.

⁴⁶ Fazlıoğlu, "Selçuklu Döneminde" s.152-153.

⁴⁷ Fazlıoğlu, *Derin Yapı*, s.102. Semerkand Matematik-Astronomi Okulu'nun Osmanlı felsefe ve bilim dünyasına olan katkısı konusunda geniş bilgi için bu

olarak bu dönemde Osmanlı topraklarına göç ederek bilgi ve birikimlerini Osmanlı coğrafyasına aktaran başka meşhur Timurlu âlimleri de vardır. Bu âlimlere Semerkandlı Seyyid Ali-i Acemî(ö.1456) ve Alaaddin Ali-i Semerkandî(ö.1457), Heratlı Haydar-ı Herevî(ö. 1427), Bistamlı Alaaddin Ali Musannifek(ö.1475), Tuslu Alaaddin Ali-i Tusî(ö.1482) gibi II. Murat ve Fatih Sultan Mehmed dönemi Osmanlı medreselerinde ve Osmanlı sarayında görev alan isimler örnek olarak verilebilir.⁴⁸ Hatta Timurlu Sultan Ebu Said'in özel doktoru olan Kutbeddin Ahmed-i Acemî'nin, Sultan Ebu Said'in ölümü üzerine Osmanlı ülkesine gelmesi ve Fatih Sultan Mehmed tarafından kendisine yüksek miktarda maaş bağlanarak, yine Timurlu ülkesinden gelmiş olan Muhammed-i Şirvanî, Hoca Ataullah-ı Acemî, Hekim Lârî-i Acemî gibi hekimlerin de yer aldığı bir heyetin başına atanması da bir diğer önemli örnektir.⁴⁹

Sonuç

Öncelikle Timur'un, âlimlere, bilim adamlarına ve sanatkârlara *Zorunlu-Beyin Göçü* yaptırmak suretiyle onları zorla Semerkand'da toplasa da, Semerkand'daki hayatları boyunca bu kimselere karşı saygıda kusur etmediğinin altını çizmemiz gerekmektedir. Tarihçi Hondmir'in "Timur, Semerkand'da toplamış olduğu âlimlerin başı olarak kabul ettiği et-Taftâzânî'ye meclislerinde kendi döşeginde yer verir, toplantı sonunda da onu ikametgâhına kadar geçirirdi"⁵⁰ şeklindeki ifadesi Timur'un bu önemli beyinlere karşı nasıl bir tavır içerisinde olduğu konusunda bize ipucu vermektedir. Ayrıca Timur'un Anadolu seferi dönüşünde Semerkand'da torunlarından Şahrüh'un oğulları Uluğ Bey ve İbrahim Sultan, Miranşah'ın oğlu İcil ve Ömer Şeyh'in çocukları Ahmed, Seydî Ahmed ve Baykara'ya düzenlemiş olduğu düğüne şahitlik eden Clavijo'nun, Timur'un bu düğüne Semerkand'daki bütün zanaatkârların davet ettiğini ifade etmesi de önemlidir.⁵¹

Sık sık kullandığımız "Timur'un uyguladığı zorunlu-beyin göçüyle getirdiği ve kendilerine her türlü imkân sağladığı bu beyinler sayesinde başkent Semerkand dönemin en ihtişamlı şehirlerinden birisi ve en önemli ilim-irfan merkezi haline gelmişti ifadesinden" Timur ve haleflerinin sadece Semerkand'a

konuda en kapsamlı ve en derin çalışma olma özelliğini koruyan Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'nun *Derin Yapı (İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihin Kavram Çerçevesi)* adlı değerli çalışması mutlaka incelenmelidir.

⁴⁸ Bu âlimlerin Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hayrunnisa Alan, "Osmanlı Devletinin Timurlular", s.16-18.

⁴⁹ Hayrunnisa Alan, "Osmanlı Devletinin Timurlular", s.11-12.

⁵⁰ Hondmir, *Habibü's-Siyer*, III, s.545.

⁵¹ Clavijo, *Anadolu Orta Asya*, s.155. Timur'un âlimlere karşı olan tavrı hakkında bkz. İsmail Aka, "Timur, Din ve Ulemâ", *XIV. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, I, s.107-111.

yatırım yaptıkları gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Herat, Şiraz, Tebriz gibi birçok şehir de Timurular döneminde birer ilim ve sanat merkezi olarak ün salmışlardır ki, Timurlu dönemde sadece Herat'ta 45'in üzerinde medrese inşa edilmiş olması diğer şehirlere de verilen önemi göstermektedir.⁵²

Timur gibi halefleri döneminde de önem verilen âlimleri, şairleri ve sanatkârları himaye politikası sonucunda Timurlu devleti bünyesinde birçok değerli eser, ilmi çalışma ve kültürel gelişme meydana gelmiştir. Hatta Timur'un halefleri sadece himaye politikası ile yetinmemişler, içerisinde yetiştikleri bu ortamdan etkilenerek kendileri de bizzat ilim, sanat, edebiyatla uğraşmışlar ve değerli birçok eser ortaya koymuşlardır. Dünyadaki sayılı âlim-hükümdarlardan olup Astronomi ve Matematik alanında dünya medeniyetine büyük katkıları olan Uluğ Bey ve dönemin en meşhur hattat ve resim ustası olan Mirza Baysungur bunun en güzel örneğidir. Timurular bünyesinde ortaya konan bu değerli çalışmalar ve takdire şayan eserler Timurlu medeniyeti için *Timurlu Rönesansı* teriminin kullanılmasına neden olmuştur.⁵³ Son yıllarda özellikle batılı araştırmacılar tarafından, *Timurlu Rönesansı* övgüsünü hak eden bu eserleri ve Timuruların âlimleri ve sanatkârları himayesini konu edinen birçok çalışma yapılmıştır.⁵⁴

Bu etki sadece Timurlu ülkesi ile sınırlı kalmamış, özellikle Semerkand Matematik-Astronomi Okulu'un da yapılan çalışmalar, İslam ve Osmanlı medeniyetlerine de büyük katkı sağlamıştır. Hatta bu okuldan çıkan *Zic-i Uluğ Bey* ile diğer matematik ve astronomi eserleri sadece İslâm dünyasında değil, Çin ve Avrupa'da da etkili olmuştur. Bu etkinin yayılmasındaki en büyük araç ise Timurlu devletinin gerileme ve parçalanma dönemlerinde Timurlu ülkesinden diğer bölgelere doğru yaşanan *Beyin Göçü*dür.

Bu göçün çoğunlukla Osmanlı Devleti topraklarına yapılmış olmasının altında Fatih Sultan Mehmed'in yeni başkent İstanbul'u bir ilim ve irfan merkezi

⁵² Terry Allen, *A Catalogue of the Toponyms and Monuments of Timurid Herat*, Cambridge, Massachusetts 1981, no. 448-491.

⁵³ Stephen Frederic Dale, "The Legacy of Timurids", *JRAS(III)*, 8/1(1998), 43. "Timurlu Rönesansı" hakkında geniş bilgi için bkz. Jean-Paul Roux, *Histoire des Grand Moghols, Babur*, Paris 1986, 51-93.

⁵⁴ Bu çalışmaların bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: Subtelny, *The Poetic Circle at the Court of the Timurid Sultan Husain Baiqara, and its Political Significance*, Basılmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi 1979. Thomas W. Lentz, *Painting at Herat under Bâysungur ibn Shahruh*; Lisa Golombek-Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, I-II, Princeton-New Jersey, 1988; Thomas W. Lentz-Glenn D. Lowry, *Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Washington 1989; W. M. Thackston, *A Century of Princes, Sources on Timurid History and Art*, Cambridge-Massachusetts 1989; Lisa Golombek - Maria Subtelny (eds.), *Timurid Art and Culture, Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, Leiden-New York-Köln 1992.

yapmak amacıyla -Timur gibi- *Beyin Göçü*'nü desteklemesiydi. Onun, Timur'dan en büyük farkı ise âlimleri ve sanatkârları zorunlu beyin göçüne tabi tutmak yerine onları nazik bir şekilde İstanbul'a davet etmesiydi. Böylece İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı ülkesi, âlimler ve sanatkârlar için bir cazibe ve himaye merkezi, diğer bir deyişle mesleklerini ve ilimlerini rahatça icra edebilecekleri ve iltifat bulacakları bir memleket haline gelmişti.

Kaynakça

- Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-ı Sadeyn Mecma'-ı Babreyn*, yay. Abdülhuseyn-i Nevâî, I/1, Tahran 1372 h.ş., I/2, II/1, II/2, Tahran 1383 h.ş.
- Aka, İsmail, "Timur, Din ve Ulemâ", XIV. *Türk Tarihi Kongresi Bildirileri (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, I, s.107-111.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991.
- Aka, İsmail, *Mirza Şabrüb ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994.
- Alan, Hayrunnisa, "Osmanlı Devletinin Timurular İle İlişkileri", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/1(2003), s.1-24.
- Hayrunnisa Alan, "Timuruların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları", *Bilig*, 30(2004), s.151-171
- Allen, Terry, *A Catalogue of the Toponyms and Monuments of Timurid Herat*, Cambridge, Massachusetts 1981.
- Barthold, W.W., *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Ankara 1997.
- Celâleddin Ebû Muhammed el-Kâyinî, *Nasâ'ib-i Şabrübî*, Vienna, Nationalbibliotek, Cod. A.F. 112.
- Dale, Stephen Frederic, "The Legacy of Timurids", *JRAS(III)*, 8/1(1998), 43-58.
- Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü's-Şuarâ*, yay. Muhammed Ramazanî, Tahran 1366 h.ş.
- Ebû'l Hasan el-Mâverdı, *Siyaset Sanatı (Nasibatül-Mülûk)*, çev. Mustafa Sarıbyık, İstanbul 2000.
- Erkal, Mustafa E., "Beyin Göçü", *Sosyoloji Konferansları Dergisi (Istanbul Journal of Sociological Studies)*, 18(1980), s. 73-80.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Selçuklu Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim (Bir Giriş)", *Cogito*, 29(2001), s.152-168.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Derin Yapı*, İstanbul 2015
- Golombek, Lisa - Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, I-II, Princeton-New Jersey 1988.
- Golombek, Lisa - Maria Subtelny (eds.) *Timurid Art and Culture, Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*, Leiden-New York-Köln 1992.

- Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Baysungurî*, I-II, yay. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, Tahran 1372 h.ş.
- Hondmir, *Habibü's-Sijer*, I-IV, yay. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1333 h.ş.
- İbn Arabşah, *'Acâ'ib el-Makdûr fî Nevâ'ibi Teymur*, yay. Ahmet Fâyiz el-Hımsî, Beyrut 1986.
- İbn Kadı Şuhbe, *Târîh İbn Kadı Şuhbe*, yay. Adnan Derviş, I, Dımaşk 1977; IV, Dımaşk 1997.
- Kurtulmuş, Numan, "Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Stratejik İnsan Sermayesi Kaybı: Beyin Göçü", *Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul 1992, s. 205-221.
- Kurtuluş, Berrak, "Beyin Göçü: Geçmişte, Günümüzde ve Gelecekte", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 46/38(1996), s. 171-186.
- Lentz, Thomas W. - Glenn D. Lowry, *Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Washington 1989.
- Lentz, Thomas W., *Painting at Herat under Bâysungur ibn Shabrûh*, Basılmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 1985.
- Manz, Beatrice Forbes, "Mongol History Rewritten and Relived", *REMMM*, 89-90(2000), s.129-149.
- Nizâmü'l-Mülk, *Sijerü'l-Mülûk veya Siyâset-Nâme*, I (Farsça Metin), yay. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1976.
- Paydaş, Kazım, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46(2009), s.35-52.
- Roux, Jean-Paul, *Histoire des Grand Moghols, Babur*, Paris 1986, 51-93.
- Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993.
- Sağrılı, Muhittin, *Eğitim Ve İnsan Kaynağı Yönünden Türk Beyin Göçü: Geri Dönen Türk Akademisyenler Üzerine Alan Araştırması*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s.25-26.
- Sayılı, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkand'deki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu*, Ankara 1960.
- Subtelny, Maria Eva - Anas B. Khalidov, "The Curriculum of Islamic Higher Learning in Timurid Iran in the Light of the Sunni Revival Under Shâh-Rukh", *JAOs*, 115ii(1995), 210-236.
- Subtelny, Maria Eva, *The Poetic Circle at the Court of the Timurid Sultan Husain Baiqara, and its Political Significance*, Basılmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi 1979.
- Sultan Hüseyin Baykara, *Divan-i Sultan Hüseyin Mirza Baykara, "Hüseyini"*, yay. İsmail Hikmet Ertaylan, İstanbul 1946.
- Thackston, W. M., *A Century of Princes, Sources on Timurid History and Art*, Cambridge-Massachusetts 1989.

Türkçe Sözlük, C. I, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s.178.

Valihocayev, Baturhan, *Uluğ Bey Devri Medreseleri*, çev. Kışımjan Eshenkulova, İstanbul 2003.

Woods, John E., "Timur's Genealogy", *Intellectual Studies on Islam, Essays Written in Honor of Martin B. Dickson*, ed. Michel M. Mazzooui - Vera B. Moreen, Salt Lake City 1990, 85-126.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig, II, Çeviri*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1988.

Yuvalı, Abdülkadir, "İbn Arabşah", *DİA*, XIX, 314-315.

Yüksel, Musa Şamil, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilig*, 31(2004), s.85-126.

Yüksel, Musa Şamil, "Şahruh'un Sünnî Canlandırma Siyaseti", *Tarih Okulu*, V(2009), s.95-110.

Yüksel, Musa Şamil, "Şahruh'un Sünnî Canlandırma Siyaseti", *Tarih Okulu*, V(2009), s.95-110.

Yüksel, Musa Şamil, "Timurlu Sarayında Cereyan Eden İlmî Münazaralar: El-Cezerî ve Et-Taftazânî Örneği", *Tarîhin ve Tarîhçinin İzinden Kâzım Yaşar Koprıman Armağanı*, Ankara 2014, pp. 117-124.

Yüksel, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara 2009

Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi, Babur'un Hâtratu*, çev. Reşid Rahmeti Arat, I-II, Ankara 1987.

